

Lensgreven på Frijsenborg og afløsningen af grevskabet

Af redaktør, dr.phil. Jesper Laursen, Moesgaard Museum

Blandt adelige godsejere blev Lensafløsningen opfattet som en konfiskation, et modbydeligt overgreb på den grundlovssikrede ejendomsret.¹ På *Frijsenborg*, landets største grevskab, så lensgreve Mogens Frijs (1849-1923) dog lidt anderledes på sagen, og i det følgende skal årsagerne hertil – som kan siges at have sammenhæng med både private og samfundsmæssige hensyn – forklares nærmere. Det vil også blive belyst, hvordan Lensafløsningen fandt sted i praksis på grevskabet *Frijsenborg*, og artiklen vil argumentere for, hvordan netop dette grevskab er et eksempel på, at afløsningen i sig selv ikke udgjorde den afgørende økonomiske omvæltning, men må forstås i sammenhæng med andre tiltag både før og efter loven fra 1919.

Mogens Frijs havde fire døtre, og da lensgrevinden ventede det femte barn, håbede man så inderligt, at det blev en søn, for kun herved ville grevskabet kunne forblive i den samme gren af familien. Sådan kom det dog til manges fortrydelse ikke til at gå, og den danskfødte engelske dronning Alexandra (1844-1925) skrev i et lykønskningstelegram til lensgrevinden: "Gratule-

rer til Din 5te lille Datter. Never mind, better luck next time".²

Men der blev ikke nogen *next time*, og derfor var der efter de gældende regler udsigt til, at grevskabet ved Mogens Frijs' død ville overgå til den gren af familien, der besad baroniet *Juellinge* på Lolland. Umiddelbart skulle man ikke synes, at det var den store ulykke, for Mogens Frijs' næstældste datter, Helle (1886-1974), blev i 1908 gift med baroniets besidder, Frederik Frijs (1882-1926). Ikke desto mindre ønskede Mogens Frijs, at grevskabet i almindelighed og hovedsædet *Frijsenborg* i særdeleshed skulle tilfalde hans ældste datter, Inger (1885-1975), som i 1907 giftede sig med senere lensgreve Julius Wedell (1881-1963), *Wedellsborg*. Denne mulighed blev prøvet ved Højesteret, men man fik ikke medhold, og Mogens Frijs lagde sig derefter i selen for at nå sit mål gennem en generel lensafløsning, således at grevskabet som fri ejendom kunne overdrages til hans døtre efter almindelige arvebestemmelser.

Alliancen Frijs-Brandes

Som den nøgterne og skarpsindige realpolitiker han var, kunne Mogens Frijs imidlertid også se, hvilken

Mogens Frijs (1849-1923) omkring 1914. Foto: Privateje.

Mogens Frijs til venstre ved Rigsdagsbygningen omkring 1916 i samtale med den stærkt højreorienterede Christopher Knuth (1855-1942), Lilliendal, som absolut ikke sympatiserede med Mogens Frijs' og Edvard Brandes' lensafsløsningsforslag. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

vej vinden blæste, og at en frivillig afløsning af majoraterne var den forstandigste vej at gå for majoratbesidderne, det vil sige besiddere af grevskaber, baronier og stamhuse – om end den ville kræve be-

tragtelige ofre af dem. På grund af deres gode personlige relationer, men vel også af strategiske årsager, valgte Mogens Frijs at indlede forhandlinger med den radikale finansminister Edvard Brandes (1847-1931)

om en lempelig lensafløsning. Det foregik i dybeste hemmelighed og med en anden pragmatisk lensgreve, Christian Holstein-Holsteinborg (1856-1924), på sidelinjen.

De nåede frem til en principaftale om, at besidderne skulle betale en afgift til staten på ti procent af den samlede værdi af jord og kapitaler og afgive en fjerdedel af agerjorden til udstykning til husmandsbrug mod fuld erstatning. Afløsningen skulle i princippet være frivillig, men dog således at afgiften til staten efter fem års forløb blev hævet til 15 procent, hvis besiddelsen ikke var blevet opløst i mellemtiden. Nu var det så op til Mogens Frijs at få majoratbesidderne med på forslaget, men trods flere forsøg, senest i 1916, lykkedes det ikke at råbe dem op, og han følte sig svigtet af sine egne.³

Revolution og opstand

Brevvekslinger mellem Brandes og Frijs tydeliggør, at de var forbundet i en generel bekymring for tidens trusler mod bestående samfundsstrukturer – og når man medtænker de private og økonomiske bevægrunde, for Mogens Frijs' vedkommende, er det også nærliggende at forstå deres fælles bestræbelser på at nå frem til en mindelig ordening af afløsningen af majoraterne i lyset af dette indtryk af politisk uro og pres.⁴ I 1918 spidsede det hele til. Mogens Frijs havde allerede året før i sin brevveksling med Brandes forudset, at syndikalismen, altså den udenomsparlamentariske del af arbejderbevægelsen på Socialdemokratiets venstrefløj, kunne blive en trussel mod det bestående. Revolutionen i Rusland og zarfamiliens henrettelse bestyrkede de bange anelser. I februar 1918 stormede syndikalisterne Børsen i

København, og slutningen af året var præget af store protestmøder og voldsomme uroligheder. Kolossal arbejdsløshed og social elendighed gav syndikalisterne vind i sejlene, og Brandes frygtede, at magten over arbejderne var ved at glide de socialdemokratiske ledere af hænde. Han fandt det påkrævet, at man strakte sig så vidt som muligt over for Socialdemokratiet, for at partiet kunne modstå presset fra den yderste venstrefløj. Kongen og det københavnske borgerskab var ifølge Brandes stærkt opskræmt over arbejderurolighederne, og Brandes fandt, at det var med god grund, "saalænge den russiske Vulkan er i Udbrud".⁵

Også i Aarhus gjorde syndikalisterne væsen af sig, og i november 1918 var der optøjer i byen, efter at politiet havde forsøgt at anholde syndikalistlederen Thøger Thøgersen (1885-1947), der skulle tale ved et protestmøde.⁶ Urolighederne var dog ikke kun forbeholdt byerne, men må være blevet særdeles nærværende for Mogens Frijs, da de bredte sig helt ind på grevskabets domæne, idet krybskyttebander med den syndikalistiske agitator Henrik Løve (1883-1951) i spidsen huserede omkring *Frijsenborg* – fuldstændig åbenlyst både nat og dag og til skræk og rædsel for jagtpersonalet. En af grevskabets skovfogeder beskrev det således:

Hele Bander fra Byerne sværmede paa de offentlige Veje og Skovveje med for resten, og der kunne skrives Bøger derom. Disse Fribyttre skabte Eventyrglans om deres Navn, fordi den almindelige Befolkning sympatiserede med dem, da Folk i Almindelighed ikke led under deres Terror.⁷

Det gjorde Mogens Frijs til gengæld, han var uden tvivl voldsomt fortrønet over, at pøbelen skændede et af grevskabets ældgamle og mest hellige magtsymboler: jagten og hjortevildtet.

Lensafløsningen på Frijsenborg

Mogens Frijs forlod den politiske scene i 1918 og blev derfor trods alle bekymringer og bestræbelser ikke en del af de endelige og formelle forhandlinger af Lensafløsningsloven i 1919. Da regeringen endelig fremsatte sit forslag til loven tidligt på året, fulgte det dog ret så nøje principperne i den aftale, Frijs og Brandes havde indgået, omend vilkårene blev strammet betydeligt.

Mogens Frijs tog straks efter Lensafløsningslovens vedtagelse i oktober 1919 initiativ til, at afløsningen af hans to besiddelser, grevskabet *Frijsenborg* og stamhuset *Stensballegård*, kunne påbegyndes.⁸ Lensnævnet, som forestod afløsningen, kunne allerede i januar 1920 i *Hammel Avis* oplyse, at processen var igangsat – og *Frijsenborg* og *Stensballegård* blev hermed de første af de danske majorater, der blev afløst.⁹ Sidst på året var afløsningen en realitet, og det endte med en afgivelse på cirka 2.400 tønder land til staten for *Frijsenborgs* vedkommende. Et areal, der siden blev udlagt til 137 husmandsbrug.¹⁰

I begyndelsen af januar 1921 kunne samme lokale avis således bekendtgøre, at grevskabet *Frijsenborg*

var ophævet.¹¹ Man kunne få det indtryk, at der var tale om en ældgammel, næsten guddommelig indstiftelse, men grevskabet havde trods alt kun eksisteret i et relativt kort tidsrum – fra 1672 til 1920 – svarende til syv generationer. Grevskabet bestod desuden ikke længere i sin fulde udstrækning ved afløsningen. Langt størstedelen af grevskabets jorder, der strakte sig over adskillige sogne, var blevet frasolgt ved fæstegodssets overgang til selveje fra 1800-tallets midte og frem, og det fremstod ved 1920 ret beset som en afpillet godsbesiddelse bestående af nogle få hovedgårde og spredtliggende skovarealer, og hvor det i virkeligheden især var de godt 30 sognekirker, som geografisk og administrativt gav grevskabet en vis legitimitet som sådan. Langt hovedparten af disse blev i øvrigt overdraget de lokale menighedsråd i 1921.

I runde tal omfattede grevskabet *Frijsenborg* omkring 1850 et areal på cirka 80.000 tønder land, som blev reduceret med 60.000 tønder land ved frasalg af fæstegodset. Da Mogens Frijs tiltrådte som lensbesidder, var grevskabets areal herefter tæt ved de 20.000 tønder land. Ved Lensafløsningen blev der som nævnt afgivet godt 2.000 tønder land agerjord, mens skovarealerne på 13.000 tønder land ikke var omfattet af bestemmelsen om jordafståelse og således overgik ubeskåret til privatejendom. Det afgivne areal udgjorde cirka ti procent af grevskabets samlede tilliggende og førte til et anslået årligt indtægtstab på cirka 36.000 kroner, men dette skal dog også ses i sammenhæng med, at der blev ydet erstatning for det afgivne areal, omend den var noget under markedsprisen.

Det var straks værre, at der til staten skulle udredes en afgift på 25 procent af ejendommens nettoværdi, som blev opgjort til godt 21 millioner kroner,

Syndikallisten Henrik Love (1883-1951), der som leder af krybskyttebatter i årene omkring 1918 huserede åbenlyst på Frijsenborg – som en slags revolutionær fortrop. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

og afgiften var hermed på godt fem millioner. Endelig skulle der i en såkaldt successorfond hensættes godt seks millioner, men renterne heraf tilfaldt ejeren i lighed med den tidligere fideikommiskapital. Formuen i successorfonden skulle deles successivt mellem de to personer, der efter de gamle regler ville have overtaget besiddelsen af grevskabet.¹²

Mogens Frijs rådede derefter over værdier i ejendommen på knap ti millioner kroner. De økonomiske transaktioner blev i princippet finansieret af erstatningen for de afgivne arealer, fideikommiskapitalen samt ved frasalg af det, der var tilbage af hovedgårdene *Østergård* og *Mogelkær*.

Afløsningen af stamhuset *Stensballegård*, der som nævnt ligeledes var i Mogens Frijs' besiddelse, betød, at der af en nettoværdi på cirka 1,4 millioner kroner blev afgivet knap 0,3 millioner til staten, godt 0,4 millioner blev hensat i en successorfond, og tilbage var 0,6 millioner. Af et tilliggende på i alt 1.000 tønder land blev der afgivet 130 tønder land agerjord, altså svarende til 13 procent af stamhusets samlede areal.

Med hensyn til en bestemmelse i Lensafsløsningsloven om offentlig adgang og forkøbsret til den del af det båndlagte indbo, der havde national interesse, udvikledes en administrativ praksis, som mange ude omkring på herregårdene i sandhed så sig ond på. Den blev både opfattet som et overgreb mod den private ejendomsret, på hjemmets ukrænkelighed og som ud-

tryk for, at majoraterne af det offentlige blev frarøvet umistelige værdier.¹³ På *Frijsenborg* foregik det dog fuldstændig gnidningsfrit, idet Mogens Frijs uden sværds slag gav afkald på en altertavle, der tidligere havde befundet sig i en af grevskabets sognekirker, en lerbuste og fem portrætter, hvilket vel egentlig må siges at være nådigt sluppet i betragtning af det kæmpemæssige og værdifulde båndlagte indbo, som fyldte *Frijsenborg* og *Boller Slot* samt palæet i København. At det ikke gik værre for *Frijsenborgs* vedkommende, kan nok dels tilskrives, at grevskabets tidlige afløsning betød, at proceduren stadig var under udvikling, dels at Mogens Frijs stillede sig samarbejdsvillig til sagen.¹⁴

Selvom indbospørgsmålet bragte sindene i kog blandt nogle af majoratsbesidderne, og fænomenet siden hen er blevet betegnet som "det store statslige kunststyveri", kom det ret beset kun til at berøre mindre end halvdelen af de afløste majorater. Ud over nogle større samlinger afgav de under en eller anden form tilsammen godt 200 malerier med videre, svarende til cirka seks i gennemsnit.¹⁵

Skattetryk og "formueplyndring"

Det er egentlig lidt underligt, at det især er Lensafsløsningsloven, der nævnes, når talen falder på de store vanskeligheder, som ramte majoratsbesidderne i den pågældende periode. For også skattelovene gjorde i høj grad livet surt for de rige; med nye beskatningsformer blev der efterhånden toldt så kraftigt af de store formuer, at det, hvis man havde de briller på, i lige så høj grad kunne betegnes som konfiskation.¹⁶ Således blev formuebeskatningen, som indførtes i 1903, særdeles hård i årene omkring Første Verdenskrig. Mogens Frijs og hans parti havde været medvirkende i indførelsen af

Grevskabet Frijsenborgs nordre del tegnet på grundlag af et kort fra 1879 i Frijsenborg Godsarkiv. Grevskabets søndre del med Boller som centrum lå mellem Horsens og Vejle Fjord. Illustration: Privateje.

formueskatten, og han havde principielt tilsluttet sig sagen. De store stigninger under og efter krigen medførte dog betydelige ekstra udgifter for *Frijsenborg*.

På *Frijsenborg* steg formueskatten således fra 12.600 kroner i 1905 til 294.000 kroner i 1920, altså en 23-dobling, mens ejendomsskatte i samme tidsrum blev fordoblet fra 91.000 kroner til 182.000 kroner. Fra 1915 til 1920 var den samlede skattebyrde på godt 1,5 millioner kroner, svarende til mellem en tredjedel og en fjerdedel af det beløb på godt og vel fem millioner kroner af den forkætrede afgift, der ved Lensafløsningen skulle betales til staten. Det hele toppede i 1920, hvor grevskabet betalte over 450.000 kroner i skat. Hertil kom en heller ikke ubetydelig arveafgift.¹⁷ I det perspektiv forekommer ovennævnte årlige indtægtstab på cirka 36.000 kroner som følge af jordafgivelsen at være for mindre at regne, og det var nok heller ikke det, der fik læsset til at vælte. Eksemplet *Frijsenborg* repræsenterer således i høj grad historien om de væsentlige økonomiske omvæltninger for de store godser i tiden omkring Lensafløsningen, men illustrerer også en relativt konfliktløs afløsningsproces samt ikke mindst, at andre økonomiske tiltag i perioden også gjorde sig gældende i forhold til godsets forøgede udgifter.

Når det gælder afløsningen på *Frijsenborg*, skal det endelig nævnes, at Mogens Frijs' og hans standsfællers ekstravagante livsførelse virkede som en rød klud på mange af dem, som stod bag Lensafløsningsloven,

og for hvem dygtighed, arbejdsomhed, sparsommelighed og andre borgerlige dyder var i højsædet.¹⁸ Her passede Mogens Frijs og de andre ikke rigtig ind. Under herregårdenes såkaldte *indian summer*, havde standen siden sidste halvdel af 1800-tallet nærmest begået en slags hybris, idet den del af de kolossale midler, som fæstegodssalget indbragte, præsterede særdeles bekostelige standsmanifestationer med byggeri af prangende herregårdshovedbygninger, stort tjenerskab, langvarige udenlandsrejser, overdådig selskabelighed under vintersæsonens ophold i hovedstaden og ude på gården resten af året – ikke mindst i forbindelse med iscenesatte og ritualiserede herskabsjagter.¹⁹

Her lå *Frijsenborg* så absolut forrest i feltet, men mens faren, Emil Frijs (1817-1896), havde investeret i forbedringen af godsdriften og alt muligt andet, blev overskuddet i Mogens Frijs' tid som besidder – i gennemsnit 470.000 kroner om året – stort set ikke anvendt til andet end herskabsrelaterede formål og personligt forbrug, hvor tjenestefolk og andre, der skulle gøre livet behageligt for herskabet, omfattede mere end 100 personer.²⁰

Afrunding

Frijsenborg er et særligt eksempel i historien om Lensafløsningen i Danmark. Det var landets største grevskab, og det havde mange ressourcer at stå imod forandringerne med. Dertil kom, at Mogens Frijs selv var en aktiv fortaler for en frivillig afløsning som en politisk nødvendighed i tiden og stillede sig samarbejdsvillig, da loven kom. Alligevel rækker erfaringerne fra *Frijsenborg*-eksemplet også videre i billedet af Lensafløsningen.

Salen på *Frijsenborg*, som den fremstod i 1890'erne.
Foto: Privateje.

Hvad lovens bestemmelser om afgivelse af op til en tredjedel af landbrugsjorden angår, noterer man sig, at *Frijsenborg* på grund af sine store skovarealer ikke afgav mere end cirka ti procent af det samlede tilliggende, og for landet som helhed anslås det gennemsnitlige tal at være omkring 15 procent.²¹ Ser man på driftstabene som følge af jordafståelsen for majoraterne generelt, må man have for øje, at afståelsen skete mod en erstatning, og nettotabet var formodentlig ligesom på *Frijsenborg* relativt begrænset.

Sagt på en anden måde: Den økonomiske konsekvens af denne jordfordeling i en krisetid blev, isoleret set, at omkring 70 familier måtte afgive en mindre del af deres overflod, for at godt 3.000 husmandsfamilier kunne få sig et anstændigt levebrød.²² I den mere sym-

bolladede afdeling, som stadig kan sætte sindene i kog, hører bestemmelserne om det båndlagte indbo, men her må man som allerede nævnt konstatere, at følgerne alt andet lige hører til i småtingsafdelingen.

Der var også andre årsager til de vanskeligheder, som mange store godser løb ind i på dette tidspunkt, og som for eksempel betød, at en række af dem blev solgt i perioden.²³ Her tænkes især på det kolossale skattetryk – arveafgift, ejendomsskat og især formueskat – der gjorde sig gældende under og efter Første Verdenskrig. Alligevel er det først og fremmest Lensafsløsningsloven, der står for skud i herregårdslitteraturen, når talen falder på denne tid, da verden mistede sin uskyld, majoraterne deres status, og landadelen sin betydning.

Mogens Frijs vender verden ryggen under en safari til Afrika, hvor han havde købt en jagtejendom på 3.500 tønder land. Turen foregik i begyndelsen af 1920, efter at Frijs havde søgt om tilladelse til afløsning af sine besiddelser. Ved hans side datteren Inger Wedell, der efter farens testamentariske bestemmelser arvede Frijsenborg, den nordlige del af det afløste grevskab, mens en anden datter arvede den sydlige del omkring Boller, og en tredje Stensballegård. Foto: Privateje.

Noter:

- 1 Erichsen og Tamm 2014, s. 116 ff.
- 2 Laursen og Clemmensen 2017, s. 324. Det følgende bygger, hvor intet andet er anført, på forfatterens og Niels Clemmensens arbejde i denne publikation, s. 392-395 og 513-523.
- 3 Rigsarkivet, Godsejerforeningens arkiv, korrespondance og sager, mødereferat 16.1.1913.
- 4 Hvidt 1997.
- 5 Hvidt 1997, s. 171, 186f, 194, 197.
- 6 Se Laursen og Clemmensen 2017, s. 534-535.
- 7 Laursen 2009, s. 163, 172ff.
- 8 Det følgende afsnit bygger, hvor intet andet er anført, på Laursen og Clemmensen 2017, s. 535-537.
- 9 "Lehnsnævnet", i: Hammel Avis 19.1.1920, "Frijsenborg", i: Hammel Avis 31.3.1921.
- 10 Ifølge Erichsen og Tamm 2014, s. 194-195 blev det endelige resultat, at der oprettedes 137 husmandsbrug af den afgivne jord, som omfattede 1.322 hektar (cirka 2.400 tønder land). De tilgængelige opgørelser foreligger alene som arealan-givelser, og der tages ikke eksplicit stilling til den afgivne jords bonitet.
- 11 "Frijsenborg", i: Hammel Avis 3.1.1921.
- 12 Erichsen og Tamm 2014, s. 109.
- 13 Erichsen og Tamm 2014, s. 206-253.
- 14 Som vurderet Erichsen og Tamm 2017, s. 210-211.
- 15 Erichsen og Tamm 2014, s. 251-252; Dagbladet Information 19.3.2014.
- 16 Lensafløsningen er nu om stunder i høj grad kommet til at indtage skurkerollen, jævnfør for eksempel Erichsen og Tamm 2015, endskønt formuebeskatningen med mere i den samtidige litteratur anses som en "konfiskationsakt" på linje med Lensafløsningen, jævnfør for eksempel Anonym 1927, s. 12; Anonym 1928, s. 67.

- 17 Frijsenborg Godsarkiv, Regnskab over Indtægter og Udgifter ved Grevskabet Frijsenborgs Godsadministration 1915-1920; Anonym 1927, s. 5-12; Laursen 2009, s. 531-537. Se endvidere Anonym 1928.
- 18 Stemningen omkring livsstilen på de store godser var ikke mindst tilspidset på baggrund af stridighederne mellem de politiske fløje under Forfatningskampen 1870-1901. Se for eksempel en redegørelse for inddragelsen af godsejernes livsstil i debatten omkring Lensafsløsningsloven hos Erichsen og Tamm 2014, s. 95-102.
- 19 Omfanget af disse standsmanifesterende tilbøjeligheder fremgår af, at der omkring år 1900 var jagtvæsener på stort set alle grevskaber og baronier og på mere end halvdelen af stamhusene, samt af, at der tilsammen var fasanopdræt på flere end 20, jævnfør Laursen 2019, s. 291-292 samt kortene s. 265, 270 og 313.
- 20 Laursen 2009, s. 215-216; Laursen og Clemmensen 2017, s. 359.
- 21 Porskrog Rasmussen 2015, s. 478.
- 22 Erichsen og Tamm 2015, s. 195.
- 23 Se for eksempel Erichsen og Tamm 2015, s. 183.

Litteratur:

- Anonym: *Grevskabet Frijsenborg. Dansk Formueplyndring og et Eksempel derpaa*. København 1927.
- Anonym: *Baroniet Gauno: Dansk Formueplyndring belyst ved Eksempler*. København 1928.
- Erichsen, John og Ditlev Tamm: *Grever, baroner og husmænd – opgøret med de store danske godser 1919*. København 2014.
- Hvidt, Kristian: "Finansmanden og Lensgreven. En brevveksling mellem Edvard Brandes og Mogens Frijs 1909-22", i: *Danske Magazin*, niende række, første bind, 1997, s. 97-208.
- Laursen, Jesper: *Herregårdsjagt i Danmark*, København 1909.
- Laursen, Jesper og Niels Clemmensen: *Lensgreven. Historien om Mogens Frijs*, København 2017.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: "Brun jord og blå blod. Danske adelige som godsejere efter 1849", i: Lars Bisgaard og Mogens Kragssig Jensen (red.): *Adel. Den danske adel siden 1849*, København 2015.

Kilder:

- Frijsenborg Godsarkiv, Regnskab over Indtægter og Udgifter ved Grevskabet Frijsenborgs Godsadministration 1915-1920.
- Hammel Avis 19.1.1920, artikel "Lehnsnævnet", 3.1.1921, artikel "Frijsenborg", 19.1.1921, artikel "Frijsenborg".
- Rigsarkivet, Godsejerforeningens arkiv, korrespondance og sager, mødereferat 16.1.1913.